

Володимир Борисенко

(доктор історичних наук, професор

завідувач кафедри історії України

Інституту історичної освіти

НПУ імені М.П.Драгоманова)

Проблеми державного будівництва в Україні. – Вип. 11. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції „Україна в євроінтеграційному процесі: проблеми і перспективи”, 25-26 лютого 2006 року. – К., 2006. – С. 12-18.

**Україна на межі політичного розриву з Московською державою
в 1656 – першій половині 1657 рр.**

Під впливом перемог над Річчю Посполитою 1654 – 1655 рр. і посилення позицій Швеції в Прибалтиці російський уряд з 1656 р. почав міняти свій зовнішньополітичний курс. Українська проблема ним була відсунута на другий план, а на перший – вийшла боротьба за узбережжя Балтійського моря. Життєві інтереси України і Росії розійшлися, у зв'язку з чим з'явилась загроза існуванню їхнього союзу.

Стало видно явне небажання Москви допустити повного розгрому Речі Посполитої й зміцнення на її руїнах Швеції. Все більшу тривогу викликають у неї й українсько-шведські партнерські відносини, які могли перерости в союзницькі. В один з головних об'єктів українсько-російських суперечностей перетворюється Білорусія. І Московія, і Україна претендують на одноособову владу над визволеними білоруськими землями. Справа доходить до сутичок між українськими та російськими загонами, які загрожували перерости у масштабний воєнний конфлікт між двома союзниками. Наростали

непорозуміння і стосовно ставлення козацької старшини до втікачів з Росії в Україну і навпаки та з інших причин. І Україна, і Росія внесли суттєві корективи у свою політику.

Московський уряд припинив воєнні дії на заході й заходився зондувати ґрунт для політичного зближення з Річчю Посполитою, яка і сама гарячково шукала виходу з критичного становища. Наприкінці весни 1656 р. політичне зближення московського і варшавського дворів набрало такого характеру, що його залишалось тільки закріпити відповідним договором. Російський уряд у травні підписав з поляками сепаратне перемир'я про припинення воєнних дій, а 17 почав війну з партнером України по боротьбі з Річчю Посполитою – Швецією. Крім всього іншого, цією війною російський уряд хотів не допустити дальшого політичного зближення України з Швецією.

Російські війська протягом липня – серпня взяли Динабург, Кокнес, почали облогу Риги. Це змусило шведського Карла X обмежити шведську присутність у Польщі й перекинути війська у Прибалтику. Цим самим Росія врятувала Річ Посполиту від розгрому, фактично денонсувала Переяславський договір 1654р. і одночасно зв'язала самостійні дії Української держави проти свого основного противника.

Знаючи про сепаратні наміри російського уряду, Хмельницький всіляко намагався захистити інтереси України. 12 (22) червня 1656 р. у листі до царя він пропонує відстоювати на переговорах з поляками кордон України по Віслу й угорську "границю". Відправленим на переговори у Вільно своїм посланцям на чолі з Германом Гапоненком гетьман наказував домагатись від поляків того ж самого. А також – повернення володінь православної церкви, свободи православної релігії, звільнення священників від податків і тяглової повинності, підпорядкування їх лише єпископському суду, рівних можливостей для православної шляхти отримувати уряди, а православним міщанам – місця в магістратах, присяги короля і панів-ради не нападати на Військо Запорозьке тощо.

Хмельницький з великою тривогою стежив за переговорами між Росією і Польщею, що почались у Вільно в серпні 1656 р. Українська проблема на переговорах зайняла одне з центральних місць. Існувало два польських варіантів її вирішення. Перший – полягав у згоді на відновлення умов Зборівського миру і амністію козакам, і другий – залишити Україну в складі Речі Посполитої "як провінції, що належала їй віками", обмежити козацьку територію рамками Київського воєводства згідно Білоцерківського миру й зобов'язати козаків допомагати і Речі Посполитій, і Росії у війнах з противниками. Ні перший, ні другий варіанти не відповідали реаліям літа 1656 р. і не могли влаштувати Б.Хмельницького.

Справа ускладнилась ще й тим, що московські бояри не допустили на переговори українську депутацію. Цим самим Москва продемонструвала невизнання права України на ведення зовнішньої політики, існування серйозних розбіжностей між союзниками і одночасно принизила гідність Б.Хмельницького як керівника держави. Скрізь ширились чутки про те, що Росія віддає Україну Польщі. В таких умовах український уряд продовжує пошуки надійних союзників у боротьбі з Річчю Посполитою.

Росія не могла повністю проігнорувати інтереси України і тому її дипломати спочатку зажадали від Польщі "віддати Малу Русь, Волинь і Поділля аж по Буг і ... не чіпати України та не вести з нею війни". Але за обіцянку поляків обрати царя польським королем Москва швидко пішла на суттєві територіальні поступки Польщі за рахунок українських земель. Сьомого вересня 1656 р. московські бояри погодились з пропозицією польської депутації встановити кордон Української держави у межах Білоцерківського договору 1651 р. і, щоб козаки "на службу військову, як царя його милості, так і короля його милості і Речі Посполитої, проти всякого противника... готові були". Переговори завершилися 24 жовтня. Найгірші передбачення Б.Хмельницького та його оточення збулися. Московський уряд порушив умови "Березневих статей" і на початку грудня 1656 р. підписав з

Річчю Посполитою Віленське перемир'я. Воно передбачало припинення воєнних дій з Річчю Посполитою, обрання царя на польський престол, спільні дії проти Швеції та Бранденбурга, відмову від укладання сепаратного миру з Швецією. У цілому, Віленське перемир'я було серйозною помилкою російської дипломатії, що незабаром негативно позначилось на її міжнародному становищі.

Умови Віленської угоди привіз Б.Хмельницькому в Чигирин Абрам Лопухін у листопаді 1656 р. Реакція українського гетьмана на неї була досить гострою. Хмельницький розцінив її як відхід Росії від зобов'язань про допомогу Україні в протиборстві з Польщею і заявив про необхідність "відступити від руки царської величності". Це питання гетьман виніс на розгляд старшини. Старшинська рада хоч і ухвалила рішення дотримуватись умов Переяславської угоди 1654 р., але висловила й рішучість захищати інтереси України від будь-яких посягань.

Відхід Росії від попередніх зобов'язань викликав сильне незадоволення Хмельницького і змусив його вжити адекватних у тій ситуації заходів. Ними стали пошуки нових союзників і спроби створити антипольську коаліцію з ряду європейських держав і Кримського ханства. При цьому гетьман не відкидав й можливості укладення угоди з Річчю Посполитою за умов визнання нею останніх завоювань Української держави, що не повинно було негативно позначитись на інтересах союзників України. Зокрема, Б.Хмельницький наказував своїм послам роз'яснювати урядам зарубіжних країн, що вона буде "не без користі для царської величності й без шкоди для шведської сторони".

На розрив з Росією і зближення з Річчю Посполитою Україну підштовхував і кримський хан Магомет-Гірей. Протягом грудня 1655 – травня 1656 рр. він наполегливо схиляв Б.Хмельницького до необхідності подати польському королю військову допомогу у війні з Швецією. Застосовувались різні методи, навіть відверті погрози вживання сили проти

України, на що була тверда відповідь – "Хмельницький проти нього готовий на бій". Така непоступливість гетьмана змусила хана в березні 1656 р. відправити у Польщу свій кількатисячний татарський загін. Але з самим Кримським ханством український уряд продовжував дотримуватись основних пунктів Озернинської угоди.

Європейські держави, в свою чергу, прагнули залучити Україну на свій бік. У січні 1656 р. уряди Швеції, Трансільванії, Молдавії та Валахії активізують спроби використати Україну для повного розгрому Речі Посполитої та розподілу її земель. За умов фактичної відмови Росії від зобов'язань 1654 р. об'єднання нових країн було на користь державним інтересам України. І Б.Хмельницький не міг проігнорувати їх ініціативу. Але, як далекоглядний політик, він мусив враховувати своєчасність, можливість і наслідки зміни зовнішньополітичного курсу та відстоювати інтереси України серед своїх можливих союзників. Обстановка ускладнювалась різними чинниками і насамперед намаганням зацікавлених держав розірвати союз України з Росією. При цьому використовувались тиск, обіцянки, поширення неправдивих чуток. Зокрема, у березні 1656 р. поширювались чутки про готовність козаків воювати з росіянами, про те, що московський цар називає Б.Хмельницького "мужиком" і наказує тому визнати підпорядкування московській митрополії, а гетьман ніби-то обзиває царя "жидом" і погрожує влітку йти на Москву з 100-тисячним військом.

Січневу ініціативу Швеції, Трансільванії, Валахії та Молдови Б.Хмельницький підтримує, але вважає передчасною і всіляко ухиляється від її практичної реалізації. На чергову пропозицію Карла X про спільні дії проти Речі Посполитої гетьман висловлює сподівання, що "ця приязнь, яка зараз тільки-но зав'язується на письмі, дозріє в плід взаємного ефекту". Б.Хмельницький поки що не хоче розриву з Росією, демонструє свою віру в надійність українсько-російського союзу й одночасно не відкидає можливості створення нової антипольської коаліції держав. Багато що при

цьому залежало від наступного ставлення московського уряду до українсько-польської війни.

Новий етап українсько-шведсько-трансільванського політичного зближення почався після вступу Росії у війну з Швецією в травні 1656 р. Своїми діями московський уряд підштовхнув його активізацію і попередня "приятельство" почала перетворюватись на практичний "плід". Через свої посольства сторони у травні – червні переконались у потрібності одна одній і почали активніше зближувати свої позиції. 18 липня (н.с.) 1656 р. переговори угорського посла Ференца Шебеші з українським урядом завершилися "Заявою Війська Запорозького". В ній українське керівництво запевняло князя Ю.Ракоція у своєму дружньому ставленні до Трансільванії, зобов'язувалось не "піднімати проти неї зброї", не дозволяти набирати на своїй території добровольців і не пропускати до неї ворогів.

Майже одночасно велись переговори про військову угоду між Трансільванією і Швецією, на яких обидві сторони прагнули розплачуватись одна з одною українськими землями. На початку серпня 1656 р. шведський король погодився віддати угорському королю Сяноцьку, Перемишльську та Белзьку землі за допомогу у війні з Річчю Посполитою. А 23 серпня угорські послы передали шведському королю бажання Ракоція мати ще й Велику Польщу і Малу Польщу (крім Лівонії), з чим Карл X, звичайно, не міг погодитись.

У цей же час гетьманські послы Іван Ковалевський та Іван Груша вели переговори з Ракоцієм про умови українсько-трансільванського союзу. 28 серпня (ст.с.) угорський правитель і його вельможі присягли на вічну дружбу з козаками. При цьому українське посольство наполягало визнати право Української держави на всі землі аж "до Вісли". Але в договорі виявились серйозні розбіжності у поглядах обох сторін і його ратифікація в Чигирині затяглась надовго. Б.Хмельницький, крім усього, очікував дальшого розвитку подій на Віленських переговорах Росії з Річчю Посполитою. І тільки тоді,

коли чітко визначився відхід Росії від умов Переяславської ради, 18 жовтня (н.с.) дав згоду на визнання його відпрацьованого варіанту.

Так же непросто проходив заключний етап українсько-шведських переговорів. У серпні 1656 р. гетьманський посол Данило Грек пропонував шведському королю не зволікати з підписанням союзного договору, а натомість обіцяв шведам суттєву військову допомогу. Тим самим Хмельницький хотів активізувати дії шведської сторони по остаточному розгрому Речі Посполитої. У вересні шведське посольство Г.Веллінга і Я.Тернешельда повезло в Україну умови шведсько-українського союзу. Вони зводились до пропозиції розірвати договір з Росією і подавати Швеції військову допомогу у війнах з її ворогами. Б.Хмельницький мав послати шведському королю 30-тисячний козацький корпус на власному утриманні, за наказом короля виступати проти Московії чи Польщі, самостійно не починати жодної війни і не укласти миру чи перемир'я без його згоди.

З свого боку, Швеція брала на себе досить розпливчасті зобов'язання. У тому числі не допомагати противникам "козаків", захищати їх, не миритись з противниками без відома козаків і без врахування їх інтересів. Зате, країна "козаків" мала бути відкритою для торгівлі та зносин Швеції з зарубіжними країнами.

Швеція визнавала існування Української держави в межах Чернігівського, Київського і Брацлавського воєводств під протекторатом короля. Першочергової важливості проблеми західноукраїнських земель шведський король не зачіпав, фактично вирішивши її з трансільванським князем на користь останнього. Були й інші умови шведсько-українського союзу, але й вони не відповідали інтересам України. Тому питання про його підписання відкладалось гетьманом на невизначений термін, хоч переговори велись і в наступні місяці.

10 грудня (н.с.) 1656 р. Трансільванія і Швеція підписали союзницький договір. Він передбачав ліквідацію Речі Посполитої як держави і поділ її

володінь, за яким Трансільванія і Швеція закріплювали за собою західноукраїнські та значну частину подільських і волинських земель. Український гетьман про це не знав. Так Україна опинилась в коаліції держав, одна з яких перебувала в стані війни з Росією.

Самостійна політика українського гетьмана викликала сильне невдоволення російського уряду. Всі запевняння Б.Хмельницького царя у тому, що союз спрямований проти Польщі, а не проти Росії не знаходили розуміння. Зовнішньополітичний курс українського уряду вступав у явну суперечність із задумами російської дипломатії.

У січні 1657 р. союзник Хмельницького трансільванський князь Ю.Ракоцій з 40-тисячним військом вторгся в межі Речі Посполитої. Проголосивши себе протектором Польщі, князь бачив себе вже на королівському престолі. Перейшовши Бескиди, князь спробував встановити свою владу над Західною Україною. Але відправлені ним загони для заняття Львова наштовхнулись у 20-х числах січня на опір міщан і мусили безславно відійти.

Тим часом на допомогу Ю.Ракоцію рухалось 20-тисячне українське військо на чолі з А.Ждановичем і полковниками І.Богуном, Ф.Сербином і Сулименком. На початку лютого основні сили союзників об'єднались під Самбором, а потім взяли Ланцут, Тарнів, ряд інших міст, а 18 березня одну з столиць Польщі – Краків. Українські козаки й угорські воїни поводитись у Польщі досить жорстоко – нищили на своєму шляху міста і села, грабували і вбивали мирне населення. Таке озлоблення козаків пояснювалось такою ж жорстокістю поляків у ході воєнних кампаній 1654 – 1655 рр. на Поділлі. А більшість учасників польського походу була вихідцями з цього регіону і не могла ні забути, ні простити полякам тих жахів, які вони чинили над їхніми рідними і близькими. Жорстокість завжди породжує жорстокість і не вирішує проблеми.

Після зустрічі з Карлом X під Сандомиром 1 квітня 1657 р. Ю.Ракоцій і А.Жданович переправилися на Правобережжя Вісли і розгорнули воєнні дії. Вони взяли Замостя, Люблін, а 7 травня і Брест. А.Жданович видав охоронний універсал місцевій шляхті на підтвердження її прав і привілеїв, у результаті чого та почала схилитись до визнання влади Української держави.

Шляхта Турово-Пінського повіту заявила про своє приєднання до Української держави "на віки вічні". Гетьман підтвердив усі її права і вольності, зокрема, й рівноправність римо-католицького віросповідання. З аналогічним проханням до Б.Хмельницького звернулись шляхта Волині, а також відомий магнат С.Четвертинський. Почалось поступове запровадження козацького адміністративно-територіального устрою в західноукраїнському регіоні. Ніколи позиції Української держави не були такими сильними і визнаними місцевою владою, як взимку та навесні 1657 р.

Тим часом, союзне військо знову пішло на захід, під Закрочимом перейшло Віслу, пройшло з боями до Варшави і 19 червня оволоділо другою столицею Польщі – Варшавою і розграбувало її. Але під натиском польського війська угорці й козаки незабаром мусили її залишити.

Розгром Польщі, грабунки і розбої різноплемінного війська пробудили в польському народі нечувані патріотичні почуття. Героїчна оборона від шведів монастиря в Ченстохові надихнула патріотів на масові виступи проти загарбників. На чолі патріотичних сил Польщі став талановитий воєначальник С.Чарнецький. Допомогли Польщі й сусідні держави, котрі не хотіли порушення політичної рівноваги в Європі. Австрійський імператор Фердинанд III вирядив на допомогу королю Яну Казимиру свої війська. Данія оголосила війну Швеції й тим відволікла її армію на себе.

Залишені напризволяще трансільвансько-українські війська мусили відступати з Польщі. Ю.Ракоцій у липні 1657 р. був розгромлений поляками і татарами під Чорним Островом. А.Жданович і І.Богун з великими втратами відводили полки в глиб України. Цим самим вони порушили наказ гетьмана

Б.Хмельницького не залишати будь-якою ціною Західну Україну і тримати її під контролем українського уряду. На допомогу відступаючим Б.Хмельницький відправив допомогу на чолі зі своїм сином Юрієм та генеральним писарем І.Виговським. Однак і це не зарядило справі. А.Жданович та І.Богун розпустили козацькі полки по місцях розквартирування, що викликало сильний гнів хворого Б.Хмельницького і стало однією з причин його передчасної смерті 28 липня (ст. ст.) 1657 р. Польща постала з попелу, а Україна зазнала чергової поразки.